Bojevi na Carevom lazu, Čevu, Martinićima i Krusima

Feljton je rađen po knjizi Momira M. Markovića "Crnogorski rat"

Junaštvo Crnogoraca zbunilo Turke

Te 1711. godine na Cetinje dolaze, kao izaslanici ruskog cara polkovnik Miloradović i kapetan Lukačević sa carskom gramatom i pozivom da Crnogorci napadnu turske interese duž granica slobodnog dijela zemlje. Kako svjedoči Petar I, Opštecrnogorski zbor i vladika Danilo Petrović su sa oduševljenjem prihvatili ovaj poziv. U svojoj besjedi Mitropolit je pozvao Crnogorce na oružje: "Oružajte se, dakle, moja braćo Crnogorci, kao vitezovi i ja sam gotov s vama imanja i života moga ne pošteđeti…". A narod: "Evo naše sablje pri pojasu, evo naše puške u rukama i evo mi spremni i gotovi za našega Cara vojevati".
Potom su Crnogorci neprestano napadali turske interese duž cijele svoje granice i vodili bojeve sa Turcima oko Nikšića, Spuža i Podgorice, na Grahovu… i drugim poprištima, sa takvom žestinom i samopouzdanjem koje je zbunilo ne samo Turke, već i Veneciju i Dubrovnik, koji su se ozbiljno počeli plašiti neugodnog susjeda, iako povremenog saveznika. Tada će Mletačka i Dubrovačka republika zajednički podsticati Tursku na odmazdu prema Crnogorcima i Crnoj Gori.
U znak odmazde Turska je sredinom 1711. godine organizovala kaznenu ekspediciju. I istorijskoj nauci ostalo je dosta toga sporno šta se zapravo događalo. Neosporno je, međutim, da je te 1711. godine turski sultan izdao ferman kojim zapovijeda da se Crnogorci pokore ili istrijebe, da se sruši manastir na Citinju i da se likvidira vladika Danilo Petrović. Nesporno je, takođe, da su turske snage od najmanje 20.000 vojnika, pod komandom Ahmet-paše, napale Crnu Goru početkom jula 1712. godine. Neki izvori kažu da su turske snage brojale i 60. 000 vojnika.
Turska vojska je svoju silu prvo pokazala nad brđanskim plemenima Kučima i Klimentima, primoravajući ih da iskažu pokornost i plate harač. Ovaj dio operacije imao je za cilj obezbjeđivanje zaleđa turskim snagama prije nego otpočnu operaciju na podlovćensku Crnu Goru i Cetinje. Nesporno je i to da su se turskoj ofanzivi jedinstveno i organizovano suprotstavili samo ratnici plemena Katunske Nahije, koja nijesu mogla regrutovati više od tri do četiri hiljade boraca. Priskočili su im pojedinci i grupe iz ostalih nahija. Njima treba pribrojati i jedno odjeljenje boraca iz Grblja. Vojske su se sukobile u Lješanskoj Nahiji, u rejonu Careva laza 17-28. jula 1712. godine…
Prema onome što je poznato moglo bi se reći da su u ovom sukobu Crnogorci izveli protivudar s ciljem uništenja i razbijanja neprijatelja.
Dok je turska vojska logorovala u Zeti, u nju su se infiltrirali crnogorski izviđači i obavještajci koji su vladici Danilu saopštili jačinu, raspored i pravac dejstva turskih snaga. Kada su se turske snage pokrenule prema Cetinju, preko Lješanske Nahije, crnogorske snage stajale su raspoređene: desnim krilom u gori Pržnik pod zapovjedništvom Janka Đuraškovića, lijevim u gori Vranj pod komandom Vuka Mićunovića i glavninom snaga u centru kojim je neposredno komandovao vladika Danilo u izvorištu rječice Vlahinje, obrazujući polukrug. Na vijest o pokretu turske vojske, crnogorske snage su iz očekujućeg rejona izvele napad u zoru na neprijateljsku marševsku kolonu,

možda i na logorovanju. Prema predanju, mjesto poprišta se od tada zove Carev laz jer je bojište izgledalo kao krčevina – lazina, pokrivena leševima turskih vojnika.

Predio na kojem se odigrala bitka je tipičan kameniti predio crnogorskog karsa kojim dominiraju šikare i vrtače, stjenovita uzvišenja obrasla sitnom šumom, ili gola. Kada se odigrala bitka (jul mjesec), predio je morao biti spržen od žege, krajnje nepogodan za kretanje u koloni, a kamoli za razvijanje ešalona za borbu. Crnogorskim ratnicima je to bila prirodna sredina, pa su uspjeli da ostvare puno iznenađenje u pogledu vremena i pravca napada.

Pojedini će istraživači ovog razdoblja potvrđivati upravo ovakvu varijantu bitke na Carevom lazu. Drugi će biti oprezniji i, ne sporeći pobjedu Crnogoraca, ukazivaće na svjedočanstva o stradanjima Crnogoraca i upadu Turaka u Cetinje. Ima i onih istraživača koji tvrde da bitke na Carevom lazu nije ni bilo i da je narodno predanje i mit o bici izgrađen kasnije, čemu je iz političkih razloga posebno kumovao vladika Danilo, oslanjajući se pritom na činjenicu da su Katunjani pružili herojski otpor, kao i na jednu manje značajnu pobjedu koju su Crnogorci izvojevali na istom mjestu 1688. godine. Svi se, međutim, slažu da su Turci u ovom pohodu imali ogromne gubitke (2.000 poginulih), i bili prinuđeni da se povuku sa Cetinja i iz Crne Gore – kako se onda zvao jedini slobodni dio zemlje oko Lovćena.

Poraženi Ahmet-paša stigao do Cetinja

Jedno od posljednjih istraživanja bitke na Carevom lazu kazuje da se bitka vodila 17-28. jula 1712. godine u kojoj je "potučena vojska serašćera Ahmet-paše skadarskog", ali je Ahmet-paša, "i pored pretrpljenog poraza na Carevom lazu" uspio da prodre do Cetinja? Po tom istraživanju, bitka na Carevom lazu bila je samo jedna, vjerovatno najznačajnija, od bitaka koje su se odigrale na pravcu nadiranja turskih snaga, što nam se čini najvjerovatnijim. Istina, među posljednjim istraživanjima ovog problema je i jedno koje tvrdi da su Katunjani, potpomognuti manjim odjeljenjem boraca iz ostalih crnogorskih nahija i Grblja, na Carevom lazu teško porazili tursku vojsku od 30-40 hiljada vojnika i da su Turci "u ljeto 1712. godine mogli da izgube pet do šest hiljada vojnika, od čega je najveći broj ostao na Carevom lazu."

Da je prva velika turska ofanziva uperena isključivo protiv Crnogoraca 1712. godine i na turskoj strani doživljena kao poraz, svjedoči i činjenica da je već početkom oktobra 1714. bosanski vezir Numan-paša Ćuprilić, sa preko trideset hiljada vojnika, ponovo napao Crnu Goru iz dva pravca. Narodno predanje i neki izvori koji ga slijede pominju gotovo fantastičnu brojku od 120.000 turskih vojnika. No, i nespornih 30.000 bili su ogromna vojska.

Cilj glavnog turskog napada bila je Katunska nahija koja nije mogla mobilisati više od tri do četiri hiljade boraca… I pored žestokog otpora, turska vojska je zauzela Cetinje, Čevo i Njeguše. Okupirana je sva Katunska nahija do mletačke granice. Vladika Danilo i jedan dio crnogorskih porodica uspio je da se skloni kod svojih sunarodnika na mletačkim posjedima u Boki. Katunska nahija je pretvorena u pustoš. Uprkos tome nije bila pokorena. Odred od oko 600 momaka pod komandom Vukote Vukašinovića i sina mu Đikana, nastavio je iz nepristupačnih predjela da napada turske posjede, logore i linije za snabdijevanje, sve do povlačenja turske vojske početkom novembra. Ćuprilićeva ekspedicija trajala je mjesec i po dana…

Čevo – mitsko razbojište

Bosanski vezir Hadži Mehmed-paša, u pismu iz Travnika 29. aprila 1755. godine, prijeti vladici Vasiliju: "… a sad šaljem davu Velikoj Porti na tebe, pa čekam dan i noć srećna fermana. I ja sam čekam sa vojskom da umirim tebe i tvoje. Imam nadu u Boga da od moje ruke i u more uteć nećeš nego ću te živog na kolac nabiti, a sve ću one glavare povješati, kojizi se oko tebe nahode". Na to vladika Vasilije odgovara (11. maja, po starom kalendaru, 1755): "Razumjeh (kao čovjek ne bezuman) da u onoj knjizi nijesu ono tvoje istovjetne riječi, jer su odveć manite. More bit, da je tvoj pisar mimo tebe i mimo tvoje zapovijedi to učinio, pa je napisa kao da zapovijeda vjetru koji

more da potopi ljude, a pametan čojak gleda da mjesto tihog pristaništa ne zapadne u česovu pogibiju… Znadi, i ako si ti gospodin vezir, da niti se ja bojim tvoga koca niti konopca čijem ti mene prijetiš".
Svjestan situacije u kojoj se nalazi zemlja, mitropolit Vasilije traži posredovanje velikih sila. Početkom 1756. godine obratio se austrijskom dvoru, a u pismu ruskom kancelaru Mihailu Ilarionoviču Voroncovu izlaže posljedice eventualnog uništenja Crne Gore za balkanske narode. "Plače jadna Srbija, Bugarska, Maćedonija, jadikuje Arbanija od straha da ne propadne Crna Gora. Dalmacija je pala i blagočašće u njoj nestaje jer je napojena unijatstvom, Hercegovina ječi kao ranjenik pod turskim nogama. Ako Crna Gora bude slobodna, svi će se oni s nama ujediniti, a ako Crnu Goru Turci osvoje, u svima će tim zemljama nestati hrišćanstva."
Nalog veziru da pokori Crnu Goru
U maju 1756. godine, fermanom od Porte, naloženo je bosanskom veziru da pokori Crnu Goru. Očekujući rat, bez pomoći brdskih i primorskih plemena, na Opštecrnogorskom zboru na Cetinju odlučeno je da se prolije i posljednja kap krvi na svojoj zemlji. Na predlog mitropolita Vasilija izabrani su guvernadur Stanislav Radonjić, serdar i šest vojvoda koji će komandovati u predstojećem ratu…
Posljednji pokušaj Crnogoraca da otklone opasnost strašnog rata koji je prijetio fizičkim istrebljenjem bio je, kako piše Gligor Stanojević, upućivanje Nikca Tomanovića, kneza Nikole iz Zaljuti i Radiča Spaića na pregovore u Gacko. U jednom domaćem izvoru piše da je paša 5. novembra 1756. poručivao Crnogorcima da mu pošalju delegaciju i po njoj harač u Gacko. Stanislav Radonjić je sazvao zbor na kojem je odbačen turski zahtjev.

Turci utekli sa bojnog polja

Operacije turske vojske iz Bosne i Hercegovine, pod neposrednom komandom Ahmet-paše ćehaje (ađutanta) bosanskog vezira Mehmed-paše, u jačini od 20.000 bašibozuka, otpočele su krajem novembra. Glavnina ovih snaga pod zapovjedništvom glavnokomandujućeg nadirala je iz pravca Nikšića preko Ligunara ka Kčevu. Pomoćna napadna kolona od hercegovačkih Turaka, pod zapovjedništvom begova Čengića, Ljubovića i Resulbegovića, nadirala je preko Vilusa-Grahova–Cuca ka Kčevu. Njima su sa istoka sadejstvovale snage kapetana Parmakovića i Hadži-bega Osmanagića iz Spuža i Podgorice, koje su nadirale preko Zagarača ka Kčevu.
Crnogorski borački sastav, isključivo od ratnika iz Katunske nahije, u jačini od tri do četiri hiljade odličnih boraca, pod neposrednom komandom svojih plemenskih starješina i guvernadura Radonjića, pružao je ogorčen otpor. Narod je palio svoje kuće i uništavao sve što bi neprijatelju moglo biti od koristi. Bio je kraj jeseni i početak zime. Hladnoće, kiše i snijeg, pratili su vojske u stopu. Snabdijevanje turske vojske postajalo je sve teže, pogotovo kada su se turske kolone spojile na Kčevu, a linije za snabdijevanje razvukle.
Prema jednoj narodnoj pjesmi, čiji je vjerovatni autor mitropolit Petar I, borbe su trajale 15 dana "dokle Turci na Kčevo dođoše…", i tu su, po istom izvoru, ostali tri neđelje. Pjesma donosi epsko realistički opis rata između Crnogoraca i Turaka, govori o nestašici municije i kako je jedan prijatelj iz Primorja noću doturio Crnogorcima "nekoliko hiljada fišeka". U "Istoriji Crne Gore" kaže se da je pjesma sačuvala "vjerovatnu istorijsku istinu".
Iako je manevarska sposobnost turskih jedinica, prirodom predjela i meteo uslova gotovo paralisana, ćehaja Ahmet-paša je namjeravao da nastavi operacije preko Bjelica i da zauzme Cetinje. Prema jednom izvoru, žestoke borbe vođene su 3. decembra u selu Prediš, vjerovatno sa prethodnicama turske vojske. Uskoro su, posredovanjem kapetana Parmakovića i Hadži-bega Osmanagića iz Podgorice, otpočeli pregovori.
Danas je teško sasvim precizno utvrditi taktički izgled bitke na Kčevu u kojoj su Turci bili poraženi. "Turci su bili prinuđeni da napuste bojne polje na kome su ostavili cio provijant i po noći uoči Božića utekoše". Glavnokomandujući turske vojske, po svemu sudeći, bio je ranjen, a prema nekim izvorima, poginuo je i njegova smrt je pripisana, kao podvig, crnogorskom komandantu Stanislavu Radonjiću.
Druga narodna pjesma, koja takođe donosi dio vjerovatne istorijske istine, kazuje kako je Nikac Tomanović sa još

dvojicom istaknutih četadžija i plemenskih prvaka iz Bjelica i Njeguša i četrdeset odabranih Crnogoraca iz svih katunskih plemena otišao na pregovore Ćehaj-paši u Kčevo. Došavši pred pašin šator, Crnogorci se sa bliskog ostojanja otvorili vatru na pašu i njegov štab. Plotuni su bili znak na koji su crnogorski odredi izvršili opšti juriš na središte turskog logora na Ublima Kčevskim. Ono što bi moglo ići u prilog vjerovatnosti ovog predanja jeste činjenica da se Nikac Tomanović još od pokretanja turske ofanzive pojavljivao kod Ćehaj-paše u ulozi vladičinog parlamentarca, više puta. Činjenica je i da su, neposredno uoči turskog poraza, vođeni pregovori…

Vjerovatni raspored crnogorskih odreda, prije opšteg sudbonosnog juriša na tursku armiju, prema autoru o čijim izvorima ništa ne znamo, zvuči logično. “Katunjani su se ispriječili od Lastve čevske na istok, do Melaca cuckih na zapadu. Taktički posjedoše Bjelopoljsko osoje i visove Kapuru i Miljanovu glavicu, između kojih ide put ka Čevu. Oko puta, po dubini smjestiše glavninu svojih snaga. Gledano sjever sjever-jug Ozrinići sa serdarom Đukanom Vukotićem na čelu držahu lijevu a Cuce desnu stranu klanca na Miljanovoj aluzi oko puta Ubli – Čevo. Za leđa Ozrinićima, na prevoju između lokaliteta Krstovina i Čajkovina, ušanče se Njeguši sa serdarom Tomom Žutkovićem na čelu. Krilima su, desno na prisoje Čajkovine, a lijevo brežuljcima Markovice do iza Cuca, Bjelica i Ćeklića sa knezom Stankom Pejovićem, pravcem istok-zapad presjekli su sredinu Dolovskog korita oko jedan kilometar iza Ozrinića, Cuca i Njeguša. Desno krilo im je do Podske grede, a lijevo su sklonili iza ivice Šestaline kose ka Meocima cuckim”. Po ovom, glavnina turske vojske bila je na Ublima čevskim, kako kazuje i narodno predanje, ili na putu od Ubala ka Kčevu. No, sasvim je izvjesno da su Crnogorci morali biti neprestano za vratom turskoj vojsci na čitavoj dubini svoje slobodne teritorije ugrožene ofanzivom.

Bitka bez municije

Posljednji poznati veliki okršaj na Čevu odigrao se 1768. godine, u vrijeme Šćepana Malog, kada su Crnu Goru napale turske armije od Bosne, Rumelije i Albanije, u jačini od 60.000 vojnika.

Mletačka vojska, po ko zna koji put, po zahtjevu Turske, zatvorila je granice prema Crnoj Gori. Tako je crnogorska vojska sastavljena od boraca četiri nahije, u jačini od desetak hiljada ljudi, bila lišena mogućnosti snabdijevanja municijom i ratnim potrepštinama. Napad turske vojske otpočeo je na Jovandan 23. 09- 7. 10. 1768. Bosanska armija je iz regiona Nikšića napala manjim snagama pravac Čevo, a glavninom niz Ostroški klanac s ciljem spajanja sa rumelijskom vojskom i djelovima armije iz Albanije u rejonu Spuža i Podgorice. Rumelijska armija, došla je iz Bugarske Limskom dolinom i niz Moraču, sa linije Podgorica – Spuž napala je glavninom preko Zagarača ka Čevu, a manjina snagama preko Lješanske nahije ka Cetinju.Turska albanska armija je manjim snagama napadala pravcem Plavnica – Cetinje, a glavninom na Crmnicu. Crnogorske snage, izdijeljene u nekoliko odreda, dočekale su turske armije: “bosansku vojsku pod Ostrogom, rumelijsku u Polje jednoško, a skadarsku u Krnjice tvrde”, pokušavajući da osujete njihovo spajanje i strategijsko opkoljavanje slobodne crnogorske teritorije. I dok je skadarska armija bila zaustavljena u Crmnici, dotle su bosanska i rumelijska armija, tokom oktobra, prodrle do Čeva. U drugoj polovini oktobra ovaj udarni turski ešalon našao se u klopci. Naime, uzdužne linije za snabdijevanje postale su u katunskom bespuću odlična meta i lak plijen. Crnogorske čete zaplijenile su dva turska karavana sa ratnim potrebštinama i municijom. Prvi na pravcu Klobuk – Čevo, i drugi, na pravcu Podgorica – Čevo, tako da su se turske jedinice, bez municije i provijanta, našle u crnogorskom okruženju.

Na Mitrovdan, 26. oktobra, Crnogorci su izveli opšti napad na turske položaje. Tursko povlačenje preko Zagarača prema Podgorici, sa crnogorskim potjernim odjeljenjima, pretvorilo se u panično bjekstvo. Ali, o stvarnim turskim gubicima i razmjerama poraza nema poznatih pouzdanih izvora. I sam Njegošev guslar, pjevajući o Čevu kaže:”… mrtve Turke po tebi brojasmo i nigda se zgodit ne mogasmo oko broja koliko ih bješe”.

Crnogorci su bitke na Martinićima i Krusima vodili protiv vojske skadarskog vezira Mahmut-paše Bušatlije, koji je organizovao tri velika pohoda na Crnu Goru…

Na inicijativu Petra I, 1. jula 1796. godine na Cetinju, na skupštini “glavara i starješina”, izglasana je odluka o pomoći Brđanima. Odluka koju su izglasali “svi glavari i starješine i vas zbor od Crne Gore”, bila je, piše Branko Pavićević, “istorijski dokument u kojem se prvi put izražava i podiže na stepen pravne obaveze svijesti o “otačestvu”, u kojem se Brđani tretirani kao braća, koja čine jedinstvenu etničku cjelinu sa Crnogorcima”. Ovaj dokument je kruna političke aktivnosti Sv. Petra na planu ujedinjenja crnogorskih brđanskih plemena i podlovćenske Crne Gore.
Uviđajući opasnost od ovog političkog programa Perta I skadarski vezir Mahmut-paša prvo je kaznenim ekspedicijama pokušao da uguši ustaničku aktivnost brđanskih plemena Bjelopavlića i Pipera. U toku borbi (jun 1792), Bjelopavlićima su pritekli u pomoć sastavi od nekoliko stotina ustanika, iz Pipera i Rovaca, te jaka odjeljenja crnogorskih ratnika iz Zagrade, Zagarača, Komana, Bandića. Turska operacija u Bjelopavlićima završila se neuspjehom. Uprkos tome, Mahmut-paša šalje Turke na Pipere. Kako se, sredinom ljeta, većina stanovništva sa stadima nalazila u višim predjelima, turske snage su, bez većeg otpora, popalile većinu piperskih sela. Prikupljene ustaničke snage iz Pipera, Bjelopavlića i Rovaca, ojačane odjeljenjem ratnika iz Zagarača i Komana (ukupno 800 ljudi), napali su Turke na Gospođindan 15- 27. avgusta i natjerale ih na povlačenje.
Ova dva turska neuspjeha bila su povod za opsežnu ofanzivu na odmetnuta brđanska plemena kojom je komandovao lično Mahmut-paša Bušatlija i koja se završila bitkom na Martiniće 11. jula 1796. godine.
Bitka na Martinićima otpočela je 2. jula (po novom kalendaru), čarkama Crnogoraca sa čelnim odjeljenjem turske vojske oko Spuža, koje su trajale sve do 10. jula. Glavnina turske vojske krenula je 11. jula u odlučujući napad na glavnom pravcu – na Martiniće. Crnogorci su uspjeli da zaustave ovaj odlučni napad, a potom pređu u protivnapad.

Veliki turski gubici

Sudeći prema pismu Petra I, pisanom, nedjelju dana kasnije na Stanjeviće, izvanrednom providuru u Kotoru, izgleda da Crnogorci nijesu u potpunosti procijenili svoj uspjeh. Kada su u protivjurišu razbili turski napad i natjerali Mahmut-pašuine snage u bjekstvo, vratili su se na svoje položaje, umjesto da nastave gonjenje. Kad su Crnogorci sjutradan napali turske položaje, našli su ih napuštene… Po istom izvoru, turski gubici bili su veliki, “kako se vidi po odjeći i oružju srebrom okovanu, koje se nahodi među našijema, i po barjacima koji su u boju ugrabljeni, i tjelesima što su na bojištu mrtvi ostali”.
Prema izvještaju đakona Aleksija, crnogorske snage brojale su 9.863 borca, a turske 34.860 boraca. Po istom izvoru, Crnogorci su imali 23 mrtva i 26 ranjenih, a Turci 2.596 mrtvih. Prema jednom izvoru iz moračkog manastira, na koji Branko Pavićević ukazuje kao na “realniji” crnogorski borački sastav, imao je oko tri hiljade ljudi nasuprot snazi od 80.000 Turaka. Isti izvor ne daje podatke o gubicima, jedino tvrdi da su turski bili veliki i da se “posječenima ni broja ne znade”.
Stefan Vučetić, koga je Petar I proizveo u arhimandrita, uz jedno pismo oberprokuroru Galicinu priključio je i dva opisa bitaka na Martinićima i Krusima. U opisu bitke na Martinićima daje iste podatke kao i đakon Aleksije, kako o broju i snazi sukobljenih vojski, tako i o gubicima. I Vučetić i đakon Aleksije daju identične pozicije crnogorskih položaja: na visovima blizu Spuža na lijevoj strani rijeke Zete, blizu sela Slatine. Crnogorska vojska bila je podijeljena u četiri odreda. Prvim i drugim odredom neposredno je komandovao mitropolit Petar I “odjeven u vojničko odijelo i naoružan”, a trećim i četvrtim odredom komandovali su guvernadur i ostale starješine.
Turska vojska bila je podijeljena u “tri divizije”. Zauzimala je položaje takođe na lijevoj obali Zete sa osloncem na brdo Visočicu i utvrđenje Spuž. Prva turska divizija, pod neposrednom komandom Mahmut-paše i brata mu Ibrahima, na glavnom pravcu napada sukobila se sa crnogorskim snagama, pod komandom mitropolita Petra I, u rejonu Martinića. Druga turska divizija sudarila se u rejonu Pipera sa trećim crnogorskim odredom, dok je treća

turska divizija dejstvovala iz pozadine, sa sjevera od Kolašina i sa zapada od Nikšića protiv četvrtog crnogorskog odreda i jednog manjeg odjeljenja u "Pješivačkoj nahiji".
Nesrazmjerno male crnogorske gubitke u odnosu na turske Vučetić objašnjava umijećem crnogorskog komandovanja da do maksimuma iskoristi prednost svojih položaja. Ako se prihvati takvo objašnjenje, i ako se uzme da se podaci moračkog "izvora" odnose samo na snage što su se sukobile u širem rejonu Martinića, te da Vučetić i đakon Aleksije u svoje izvještaje uključuju i snage koje su trebale dejstvovati na pravcima Kolašin – Martinići i Nikšić – Martinići, onda njihov izvještaji zvuče sasvim uvjerljivo. Branko Pavićević, koji ukazuje na ove izvještaje ne iskazuje nikakve rezerve u njihovu pouzdanost, naročito kada je riječ o bici na Krusima.
Nedugo nakon turskog poraza na Martinićima, došlo je i do bitke na Krusima, gdje se i završio, po njega kobni, treći Mahmut-pašin pohod na Crnu Goru. Poslije martiničke pogibije, Mahmut-paša je ubrzo pregrupisao, prikupio i osvježio svoje snage i početkom septembra usmjerio se prema Cetinju.
Turska armada, sa polaznim položajima na desnoj obali rijeke Morače, sa komunikacije Podgorica – Spuž preko Mareze, brojala je, kako stoji u izvještajima, "više od 23 hiljade pješadije i konjice". Njom je neposredno komandovao Mahmut-paša, kao glavnokomandujući, te brat mu Ibrahim-paša, pećki paša Mahmutbegović…
V. Pavićević, u knjizi "Kako je Stefan Vučetić vidio i opisao bitke na Martinićima i Krusima", piše:
"Crnogorska dva korpusa položaj svoj imali su, prvi pod predvoditeljstvom mitropolita Petra Petrovića, koji je bio odjeven na vojnički način, spročim gospodama činonačelnikami černogorskim pod gorom Sađavac" blizu izvora "Vučji studenac na desnoj obali rijeke Sitnice". Ovaj "korpus" imao je 3.590 boraca. Drugi "korpus" imao je "položaj pod brdom Busovnik na selu Krusima na desnoj obali te iste rijeke". Ovim korpusom od 3.000 boraca komandovao je gubernator Jovan Radonjić.

Bitku bila samo pješadija

Oba crnogorska korpusa sastavljena su bila samo od pješadije, stoji u izvještajima pravljenim za neupućene u crnogorske prilike. A udaljenost između crnogorskih odreda iznosila je samo "oko tri i po vrste".
Turska armija sastojala se "od razne sorte ljudi". Ona je i "prva načela batalju". Čim se pokrenula sa polaznih položaja turska armija se razvila u tri kolone, a pošto je prešla gaz rijeke Sitnice, formirala je i četvrtu sa namjerom da napravi obruč oko crnogorskih odreda.
Glavnokomandujući crnogorske vojske Petar I, na vrijeme je procijenio namjeru turskog komandanta pa, budući da su se obje crnogorske grupacije nalazile na relativno kratkom odstojanju, donosi odluku da izvrši brzi manevar glavninom kojom je neposredno komandovao i izvrši koncentrisanje u rejonu sela Krusi.
Može biti da je neposredno uoči sudara vojski Petar I održao čuvenu besjedu svojim ratnicima, koja ulazi u sve antologije svjetskog besjedništva.
U već pomenutim opisima bitke stoji da je borbeni moral Crnogoraca bio razvijen do "neustrašivosti", u što nema nikakvog razloga da sumnjamo. Crnogorsko borbeno samopouzdanje i entuzijazam podsticalo je i prisustvo njihovog vrhovnog komandanta i narodnog vođe, odjevenog na vojnički način i naoružanog, a za kojega narodno predanje i neki izvori kazuju da je isto tako dobro rukovao sabljom kao i besjedom, knjigom i krstom.
Bitka je počela oko osam sati ujutro, kada je cjelokupna turska vojska, u četiri borbene kolone, približavajući se crnogorskom borbenom rasporedu, učinila neobičan i strašan krik u tri puta", koji je označio početak napada. Na to je "i od naših vojski ravnomjerno otvestvovano bilo". Silina turskog udara, kako izgleda, bila je tako žestoka da su neki prednji djelovi crnogorskog borbenog rasporeda bili prinuđeni na povlačenje. Međutim, poslije "pola časa oni su se vratili na svoja mjesta".
Crnogorski komandant mitropolit Petar I, pored toga što je praktično u toku bitke izvršio pregrupaciju snaga

koncentrišući ih na glavnom pravcu napada, instinktom darovitog vojskovođe osjetio je kritični trenutak u razvoju bitke – čas kada je iz odbrane trebalo preći u protivnapad. U trenutku kada je silina turskog napada počela da jenjava došlo je do borbe prsa u prsa. Vojske su se izmiješale. Vatreno oružje je prestalo da dejstvuje. Počela je krvava igra jatagana – najstrašnijeg crnogorskog oružja, koje je za četiri stoljeća neprestano unosilo haos u borbeni položaj turskih trupa. Strašna sječa trajala je "četiri časa". Bojno polje pokrivali su "poginuli na gomile" nalik "na porušene kuće". Toržestvo crnogorske pobjede bilo je potpuno. Crnogorci su posjekli i "slavnog Mahmuta vezira albanskog so svjemu svojiemi tjelohraniteljam i vožde komandujuščim", koji su se "hrabro suprotstavili".

Na bojištu je, prema Vučetiću, ostalo 3.400 turskih vojnika od čega 74 aga, begova i alaj-begova, jedan visoki muslimanski sveštenik i nekoliko francuskih oficira. Zaplijenjeno je petnaest turskih zastava i mnogo drugog ratnog materijala.

Panično "bjekstvo odvratne turske vojske" Crnogorci su pratili u stopu do "samog njihovog lagernoga mjesta i dalje skoljko je vazmožno bilo". Goneći neprijatelja u stopu, Crnogorci su do maksimuma eksploatisali uspjeh na glavnom pravcu napada. Tako se i brat poginulog vezira, Ibrahim-paša jedva spasio bjekstvom. "Unesen je ranjen na ramenima svojih slugu u grad Podgoricu".

O crnogorskim gubicima u ovoj bici Vučetić i đakon Aleksije daju različite podatke. Po đakonu Aleksiju su veći, i stoga vjerovatniji: 132 mrtva i 237 ranjenih Crnogoraca.

Ono što bitku na Krusima čini karakterističnom za crnogorski način ratovanja, u otvorenim dejstvima, jeste prisustvo glavnog komandanta u prvim borbenim redovima, zatim izvanredna pokretljivost jedinica i lucidan manevar koncentracije snaga na glavnom pravcu neprijateljskog napada, nakon razvijanja njegovog borbenog poretka, praktično u toku bitke. Zatim, izbor trenutka za protivnapad – kad silina neprijateljskog napada počinje da jenjava, kao i rješavanje krajnjeg ishoda bitke borbom prsa u prsa, u čemu su Crnogorci četiri stoljeća držali primat na balkanskim i širim evropskim ratištima.

Slavne pobjede Crnogoraca na Martinićima i Krusima uticale su i na jačanje političkog jedinstva "vojenog naroda".

(Kraj)

Feljton u listu „Dan", 7. – 12. februar 2007. godine